SCIENCE HUB REVIEW
2026
Volume 1
Issue 5
www.sciencehubreview.uz
ILMIY ELEKTRON JURNAL

YORDAMCHI MAKTABDA GLOBUS VA KARTA BILAN ISHLASH METODLARI

Uzoqova Marjona

Jizzax davlat pedagogika universiteti

Pedagogika-psixologiya va inklyuziv ta'lim fakulteti 4-bosqich talabasi

Temirova Gulchehra

Ilmiy rahbar

Annotatsiya

Mazkur maqolada yordamchi maktab o'quvchilari bilan geografiya darslarida globus va karta bilan ishlash metodlari ilmiy-metodik jihatdan tahlil qilingan. Aqliy rivojlanishida muammolari bo'lgan bolalarning idrok etish, xotira va fikrlash xususiyatlari hisobga olingan holda, fazoviy tasavvurlarni shakllantirishning bosqichma-bosqich tizimi asoslab berilgan. Globus va kartaning o'zaro nisbatini ko'rsatish, shartli belgilarni o'zlashtirish, yo'nalish va masofani aniqlash, kontur karta bilan ishlash hamda o'yin va amaliy mashqlardan foydalanish yo'llari yoritilgan. Maqolada keltirilgan tavsiyalar yordamchi maktab geografiya o'qituvchilari va maxsus pedagoglar uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar

yordamchi maktab, maxsus ta'lim, globus, geografik karta, ko'rgazmalilik, fazoviy tasavvur, shartli belgilar, kontur karta, differensial yondashuv, aqliy rivojlanishida nuqsoni bor o'quvchilar.

Bugungi kunda O'zbekistonda ta'lim tizimini isloh qilish, har bir bolaga, jumladan, rivojlanishida alohida ehtiyojlari bo'lgan o'quvchilarga ham sifatli ta'lim berish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylangan. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda har bir shaxsning ta'lim olish huquqi kafolatlanishi, maxsus ta'limga muhtoj bolalar uchun zarur sharoitlar yaratilishi belgilab qo'yilgan [1]. "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi Qonun esa ularning ta'limga teng kirish

imkoniyatini ta’minlashni nazarda tutadi [2]. Bu hujjatlar yordamchi maktab faoliyatining huquqiy asosini tashkil etadi.

Yordamchi maktabda geografiya fani o‘quvchilarni atrof-muhit, Yer yuzasi, tabiat hodisalari va xalqlar hayoti haqidagi dastlabki bilimlar bilan tanishtiradi. Biroq geografik bilimlar mavhum tushunchalarga asoslangani sababli, aqliy rivojlanishida nuqsoni bor bolalar uchun ularni o‘zlashtirish ancha murakkab kechadi. Shu bois fanni o‘qitishda globus va karta kabi ko‘rgazmali vositalar nafaqat yordamchi, balki asosiy didaktik vosita hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi – yordamchi maktab o‘quvchilari bilan globus va karta orqali ishlashning samarali metodlarini aniqlash va ularni darsda qo‘llash bo‘yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdir.

Oligofrenopedagogika fanida aqliy rivojlanishida nuqsoni bor bolalarning bilish faoliyati sustligi, idrokning torligi va uzilib qolishi, diqqatning beqarorligi, xotiraning mexanik xarakterga egaligi, umumlashtirish va mavhumlashtirish qobiliyatining past darajadaligi bilan tavsiflanishi qayd etiladi [4]. Bunday o‘quvchilar uchun so‘z orqali berilgan ma’lumot yetarli emas: ular predmetni ko‘rib, ushlab, harakat bilan bog‘laganda tushunchani nisbatan mustahkam o‘zlashtiradilar.

Geografik tasavvurlarni shakllantirishda quyidagi qiyinchiliklar uchraydi: bolalar katta fazoni (qit’a, okean, mamlakat) bevosita kuzata olmaydi; kichraytirilgan tasvirni (globus, karta) haqiqiy obyekt bilan solishtirishda qiynaladilar; rang va shartli belgilarning ma’nosini tez unutadilar; yo‘nalishni aniqlashda “o‘ng–chap”, “shimol–janub” tushunchalarini aralashtirib yuboradilar. Shuning uchun o‘qituvchi geografik materialni oddiydan murakkabga, yaqindan uzoqqa, konkretdan mavhumga qarab bosqichma-bosqich berishi lozim [5].

Nutqi yetarli rivojlanmagan o‘quvchilar bilan ishlashda geografik atamalarni talaffuz qilish va ma’nosini tushuntirishga alohida e’tibor qaratish kerak. Bu borada logopedik yondashuv, ya’ni yangi so‘zni bir necha marta takrorlatish, uni predmet bilan bog‘lash va jumla ichida ishlatish usullari ahamiyatlidir [3].

Globus Yerning kichraytirilgan hajmli modeli bo‘lib, yordamchi maktab o‘quvchilari uchun Yer shakli, kunduz va tunning almashinuvi, qit’alar va okeanlarning joylashuvi

haqidagi dastlabki tasavvurlarni berishda eng qulay vositadir. Karta bilan solishtirganda globus tasvirni buzmaydi, shuning uchun bolalarga tushunarliroq bo‘ladi.

Dastlabki darsda o‘qituvchi globusni o‘quvchilarga ko‘rsatadi, uni qo‘l bilan aylantiradi va har bir bolaga unga tegib ko‘rish imkonini beradi. Bu bosqichda o‘quvchilar globusning shakli (sharsimon), uning rangi, aylanish o‘qi va podstavkasi bilan tanishadilar. So‘roq-savol oddiy bo‘lishi kerak: “Globus qanday shaklda?”, “Moviy rang nimani bildiradi?”, “Yashil va jigarrang ranglar-chi?”. Javoblarni bolalar ko‘rsatib, so‘ng so‘z bilan ifodalaydilar.

O‘qituvchi globusdan okean, qit’a va mamlakatlarni ko‘rsatadi, o‘quvchilar esa uni takrorlab ko‘rsatadi va nomini aytadi. Dastlab yaxshi tanish obyektlar – O‘zbekiston va Markaziy Osiyo – ko‘rsatiladi, keyin boshqa qit’alar va okeanlarga o‘tiladi. Bir darsda 3–4 tadan ko‘p yangi nom berilmasligi, oldingi nomlar esa har darsda takrorlanishi tavsiya etiladi.

Qorong‘i xonada globusni chiroq yoki fonar nuri ostida aylantirib, kunduz va tunning almashinuvi tushuntiriladi. O‘quvchilar nur tushgan va tushmagan tomonni o‘z qo‘llari bilan ko‘rsatadilar. Bu usul mavhum hodisani ko‘z o‘ngida konkret harakatga aylantiradi. Fasllar almashinuvini globusni chiroq atrofida aylantirib ko‘rsatish murakkabroq bo‘lgani sababli, uni yuqori sinflarda va faqat tayyor o‘quvchilar bilan qo‘llash maqsadga muvofiq.

Bolalar globusdagi obyektni kartadan topa olishi uchun ikkala vositani yonma-yon qo‘yib solishtirish zarur. O‘qituvchi avval globusda biror obyektni ko‘rsatadi, keyin xuddi shu obyektni kartadan topadi va “bu bir xil joy, faqat boshqacha tasvirlangan” degan fikrni oddiy so‘zlar bilan tushuntiradi. Buning uchun yarim globuslar (yarim sharlar) kartasidan foydalanish qulay.

Karta geografik obyektlarning tekislikdagi shartli tasviridir. U yordamchi maktab o‘quvchilari uchun globusga nisbatan murakkabroq, chunki bunda masshtab, shartli belgilar va yo‘nalish tushunchalari bir vaqtda ishtirok etadi. Shu sababli kartaga o‘tish oldindan tayyorlangan bo‘lishi kerak.

Kartadan oldin o‘quvchilar sinf xonasi, maktab hovlisi va yaqin atrofning oddiy rejasi bilan ishlaydilar. Ular o‘z partasining sinf rejasidagi o‘rnini belgilaydilar, maktabdan

uygacha bo‘lgan yo‘lni chizadilar. Yo‘nalishlar avval o‘z tanasiga nisbatan (oldda, orqada, o‘ngda, chapda), so‘ng Quyosh va tabiiy belgilar yordamida (sharq, g‘arb, shimol, janub) o‘rgatiladi. Karta ustida yuqori – shimol, pastki – janub, o‘ng – sharq, chap – g‘arb ekanligi qayta-qayta mashq qilinadi.

Shartli belgilarni o‘zlashtirish uchun o‘quvchilar ularni dastlab real obyekt (rasm, maket, fotosurat) bilan juftlashtiradilar. Masalan, daryo – ko‘k chiziq, tog‘ – jigarrang rang, tekislik – yashil rang. Ko‘rgazmali lug‘at yaratish juda foydali: o‘quvchi daftarida yoki devorda shartli belgi va uning rasmi bir sahifaga joylashtiriladi. Bir darsda 3–4 belgidan ko‘p berilmaydi, oldingi belgilar esa o‘yin shaklida (“Belgini top”, “Rangni ayt”) takrorlanadi.

Obyektni kartadan ko‘rsatishda o‘qituvchi ko‘rsatkich tayoqchadan foydalanadi va bolalarga ham shunday qilishni o‘rgatadi. Ko‘rsatish tartibi bir xil bo‘lishi lozim: obyektning nomini aytish, kartada qidirish, tayoqcha bilan ko‘rsatish, yana nomini takrorlash. Murakkablashtirish uchun “Daryo qayerdan qayerga oqadi?”, “O‘zbekistonning qo‘shni davlatlarini ko‘rsat” kabi vazifalar beriladi. Qiyinchilik sezgan o‘quvchi bilan individual ishlash va yengillashtirilgan karta (kam yuklangan, yirik shriftli) bilan mashq qilish tavsiya etiladi.

Kontur karta o‘quvchilarning bilimini mustahkamlash va amaliy ko‘nikmalarini rivojlantirishning samarali vositasidir. Dastlab ularga tayyor shablon bo‘yicha faqat bitta obyektni (masalan, O‘zbekiston chegarasini) bo‘yash topshiriladi, keyin asta-sekin daryo, tog‘, shahar belgilari qo‘shiladi. Yozuvlar o‘rniga raqam yoki rangli belgilardan foydalanish nutqi va yozuvi sust o‘quvchilar uchun qulaylik tug‘diradi. Ish oxirida o‘qituvchi har bir bolaning ishini individual ko‘rib chiqadi va muvaffaqiyatini rag‘batlantiradi.

Yordamchi maktabda o‘yin metodlari darsga qiziqishni oshiradi, charchoqni kamaytiradi va diqqatni uzoqroq ushlab turadi. “Sayohatchi” o‘yinida o‘quvchilar kartada yo‘l tanlab, “sayohat” qiladilar; “Topishmoq” o‘yinida o‘qituvchi obyektni tasvirlab beradi, o‘quvchilar uni globus va kartadan topadilar; “Puzzle-karta” da kesilgan karta bo‘laklari birlashtiriladi. Bunday mashqlar fazoviy tasavvurni, e’tiborni va jamoada ishlash ko‘nikmasini rivojlantiradi.

Birinchidan, dars rejalashtirilganda har bir bosqich uchun alohida ish turi belgilanishi, bir xil faoliyat 10–12 daqiqadan oshmasligi kerak, chunki yordamchi maktab o‘quvchilari tez charchaydilar. Ikkinchidan, o‘qituvchi differensial yondashuvdan foydalanib, topshiriqlarni o‘quvchilarning imkoniyatiga qarab ajratishi lozim: kuchliroq bolalarga mustaqil topshiriq, ojizroqlariga namuna asosida va o‘qituvchi yordamida bajariladigan topshiriq beriladi.

Uchinchidan, nutq bilan ishlash geografik mashg‘ulotning ajralmas qismi sanalishi kerak. O‘quvchi obyektni ko‘rsatibgina qolmay, uni to‘liq jumla bilan ifodalashga undaladi: “Bu – O‘zbekiston. U Markaziy Osiyoda joylashgan.” To‘rtinchidan, takrorlash tizimli bo‘lishi, yangi mavzu oldingi mavzu bilan bog‘lanishi zarur. Beshinchidan, zamonaviy axborot texnologiyalaridan (interaktiv globus, elektron kartalar, proyektor) chegaralangan miqdorda va o‘qituvchi nazorati ostida foydalanish mumkin, ammo ular real globus va qog‘oz karta o‘rnini bosa olmaydi.

Oltinchidan, bilimni baholashda faqat javobning to‘g‘riligi emas, bolaning harakati, urinishi va oldingi natijasiga nisbatan o‘sishi ham hisobga olinishi kerak. Rag‘batlantiruvchi, ijobiy muhit o‘quvchining o‘z kuchiga ishonchini oshiradi va fanga qiziqishini mustahkamlaydi. Ta’lim sohasidagi umumiy rivojlanish strategiyasida ham har bir bolaning imkoniyatini ro‘yobga chiqarish asosiy maqsadlardan biri sifatida belgilangan [6].

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, yordamchi maktabda globus va karta bilan ishlash geografik bilimlarni berishning asosi bo‘lib, ularni o‘zlashtirish bosqichma-bosqich, ko‘rgazmalilik va amaliy faoliyat asosida tashkil etilishi kerak. Globus bilan ishlash o‘quvchilarga Yer shakli va uning harakati haqida dastlabki konkret tasavvur beradi, karta bilan ishlash esa shartli belgilar, yo‘nalish va masofa tushunchalarini shakllantiradi. Kontur karta, o‘yin va amaliy mashqlar, differensial yondashuv hamda nutq bilan uzviy bog‘liq ish bilimlarning mustahkam o‘zlashtirilishini ta’minlaydi.

Tavsiya etilgan metodlarni amaliyotda qo‘llash yordamchi maktab o‘quvchilarining geografik savodxonligini, fazoviy tafakkurini va mustaqil hayotga tayyorgarligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘zbekiston Respublikasi Qonuni, O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-641-son, 2020-yil 15-oktabr.

3. Ayupova M.Yu. Logopediya. – Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2007. – 336 b.

4. Mo‘minova L.R. Oligofrenopedagogika. – Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.

5. Abdulqosimov A. Geografiya o‘qitish metodikasi. – Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti.

6. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni. 2022-yil 28-yanvar.